

**А. О. Карасевич,
Л. Г. Лисенко,**
Уманський державний педагогічний університет
Імені Павла Тичини

СВОБОДА У СОЦІАЛЬНІЙ ТА ПОЛІТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ ДЖОНА СТЮАРТА МІЛЛЯ

Людвіг фон Мізес зазначав: «Філософи, соціологи та економісти XVIII та початку XIX століть сформували політичну програму, яка стала дороговказом для соціальної політики в Англії та Сполучених Штатах, потім на Європейському континенті, а врешті, також в інших частинах населеного світу. Ніде цю програму не було повністю виконано. Навіть в Англії, котру називали батьківщиною лібералізму та зразковою ліберальною країною, прибічники ліберальної політики ніколи не досягали успіху у втіленні усіх своїх вимог... Лібералізму ніколи не давали змоги повністю здійснитися. Однак, навіть короткотривалого та загально надто обмеженого панування ліберальних ідей виявилось достатньо, щоб змінити обличчя світу» [1, 3].

Політичний лібералізм був масовим рухом, який розгортався у всіх країнах Західної Європи, США, проте найвищого розвитку набув у Англії. Саме тут він спромігся досягти статусу водночас національної філософії і національної політики, забезпечив засади для впорядкованого і мирного переходу спочатку до цілковитої свободи промисловості й надання політичних прав середньому класу і врешті до надання прав робітникам та селянам. Принаймні у своїх намірах, лібералізм завжди проголошував загальні блага для всієї англійської спільноти.

Англійську ліберальну філософію можна розділити на два періоди: ранній та пізній. Ранні ліберали, починаючи з Дж. Локка, визначили та обґрунтували політичні ідеали, а саме: громадянські свободи, недоторканість власності, контроль громадськості за діяльністю політичних інститутів тощо. Пізній лібералізм поставив за мету збереження політичних і громадянських свобод і пристосування їх до індустріального суспільства. Класичний лібералізм був підданий ревізії та модернізації.

Ревізія лібералізму відбувалася у два етапи. До першого етапу можна віднести філософії Джона Стюарта Мілля і Герберта Спенсера, до другого — філософію оксфордських ідеалістів, особливо Томаса Гіла Гріна.

Предметом наукової розвідки є категорія «свобода» у соціальній та політичній філософії Джона Стюарта Мілля.

Джон Стюарт Мілля розпочав свою наукову діяльність як послідовник Ієремії Бентама. Значний вплив на формування його світогляду справив батько Джеймс Мілля, який став симпатиком І. Бентама після смерті останнього у 1832 році. Ідеї Джеймса Мілля про врядування й реформи істотно не різнилися від поглядів І. Бентама, проте його «Есе про урядування» дещо ясніше висвітлило філософську основу цих ідей. Зокрема цей твір показав, що політична думка І. Бентама більше взяла від Т. Гоббса, ніж від Д. Г'юма.

Формування власної концепції Джона Стюарта Мілля розпочалося з вивчення проблем моральної філософії та критики етики І. Бентама. Вчений виступив проти виведення всієї моралі з принципу особистої економічної користі, підкреслюючи значення ідеальних моральних засад. Етична теорія Дж. С. Мілля викладена у праці «Утилітаризм». В ній прослідковуються початки ревізії Бентамової теорії. Дж. С. Мілля відкинув раціонально обгрунтоване розуміння особистого щастя, яке спиралося на індивідуальний егоїзм. Характерною рисою Міллевого утилітаризму було намагання сформулювати етичну концепцію, співзвучну з його власним ідеалізмом. Під таким кутом зору Бентамова сентенція, що «скріпка для паперу не гірша за поезію, написану на цьому папері», якщо вона приносить людині однакове задоволення може розглядатися як «вульгарна нісенітниця» [2, 616], тоді як Міллева заява, що «краще бути невдоволеним Сократом, ніж задоволеним дурнем», викликає нормальну моральну реакцію.

Етика Дж. С. Мілля була важливою для лібералізму, бо фактично відкидала егоїзм, вважала, що соціальний добробут — предмет турботи для всіх людей, а свобода, чесність, справедливість є самодостатніми цінностями, незалежно від їхнього внеску до почуття щастя. Такі моральні переконання лежали в основі Міллевої концепції ліберального суспільства. Утилітаристи з покоління його батька воліли ліберального уряду не заради свободи, а тому, що вважали цей уряд ефективним. Для Дж. С. Мілля ж свобода думки, свобода дискусії, свобода дослідження були самодостатніми цінностями.

Основу соціальної та політичної філософії Дж. С. Мілля становлять способи забезпечення блага індивіда та блага всього суспільства, функції та межі державної влади, обсяг автономії особистості. Вчений звинувачував сучасні йому

політичні інституції в тому, що вони не створили умов для вільного розвитку індивіда, і ставив у центр своєї філософії проблеми свободи та прогресу. На його думку, свобода є постійним джерелом прогресу, оскільки тільки завдячуючи їй може бути стільки центрів прогресу, скільки й особистостей. Свобода, за Міллем, — це, насамперед, свобода особистості, кожного індивіда. Ці проблеми він розглядає в есе «Про свободу», у працях «Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда», «Про підстави та межі *laisser-faire*, або принципу невтручання», «Роздуми про представницьке правління». Дж. С. Мілль зазначає, що громадянська або соціальна свобода залежить від «природи та меж влади, яка може бути законно вжита суспільством відносно індивіда» [3, 11].

Дж. С. Мілль робить екскурс соціальної свободи індивіда. На його думку, за часів античності під свободою розуміли захист підданих від тиранії політичних правителів [3, 11]. Він зазначає: «Правителі — це правляча Особа або правляче плем'я чи каста, які здобували свою владу як спадок або через завоювання і вже ніколи не отримували її за бажанням своїх підданих, тоді як підпорядковані їм достойники не наважувалися, а можливо, й не воліли відстоювати хоч би які можливі заходи проти виявів деспотизму» [3, 11]. Така влада вважалася необхідною і водночас небезпечною, тому що правитель мав можливість використовувати зброю проти своїх підданих таким же чином, як і проти зовнішніх ворогів. Це врешті-решт привело до формування ідеї про обмеження влади. Саме під цими обмеженнями Дж. С. Мілль й розуміє свободу [3, 12]. Він бачить два шляхи до свободи. Перший шлях полягав у здобутті визнання певних меж недоторканості особи, тобто політичних прав і свобод громадянина. Якщо правитель їх порушував, тоді піддані отримували право на спротив. Другий шлях полягав у запровадженні засобів конституційного контролю з боку спільноти за діями влади.

Індивідуальна свобода, на думку Дж. С. Мілля, означає абсолютну незалежність людини у сфері тих дій, які безпосередньо стосуються тільки її, тобто людина може бути в межах цієї сфери сама собі господарем і діяти в ній на свій розсуд. В есе «Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда» він підкреслює, що «... єдина мета, яка надає людському суспільству право в індивідуальному або колективному порядку втручатися у вільні дії своїх членів, — це самозахист. Єдина мета, з якою може бути правомірно використана влада над будь-яким членом цивілізованої громади

проти його волі — це запобігти шкоді для інших». Далі Дж. С. Мілль наголошує: «Щоб виправдати таке втручання, потрібно спочатку вирахувати, чи дії, від яких громада бажає утримати свого члена, можуть спричинити зло комусь іншому. Єдина сфера поведінки людини, за яку вона несе відповідальність перед суспільством, — це те, що стосується інших» [4, 424].

Водночас кожна людина має певні обов'язки перед суспільством, за невиконання яких вона може бути притягнута до відповідальності. Дж. С. Мілль зазначає, що «...особу можна законно примушувати до цілого ряду позитивних дій на користь інших, як-от свідчення в суді, належна участь у справі загальної оборони або в іншій спільній роботі, необхідній для суспільства, захистом якого вона користується; здійснення певних благодійних актів, таких, як рятування життя іншої людської істоти чи втручання для захисту безпомічної людини від жорстокості — тобто, коли очевидно, що певні дії є людським обов'язком, то людину можна правомірно притягнути до відповідальності перед суспільством за те, що вона їх не вчинила» [4, 425]. На думку вченого, людина «...може спричинити зло іншим не лише своїми діями, а й бездіяльністю, і в обох випадках вона справедливо відповідальна за заподіяну шкоду» [4, 425].

Дж. С. Мілль визначає основні аспекти індивідуальної свободи, які називає «невід'ємною зоною людської свободи», яка включає в себе, по-перше, «внутрішні володіння свідомості, що вимагають свободи совісті в найвичерпнішому розумінні, свободи думки й почуттів, абсолютної свободи міркувань та ставлення щодо будь-яких предметів — практичних чи теоретичних, наукових, моральних чи теологічних» [4, 426], свободу слова й публікацій. По-друге, на думку вченого, індивідуальна свобода передбачає дотримання свободи вибору занять, смаків, формування життєвих планів, свободи робити те, що ми хочемо, якщо це не шкодить іншим людям. По-третє, свобода об'єднуватися з будь-якою метою, за умови, що це не шкодить іншим [4, 426]. Без сумніву, усі ці та пов'язані з ними свободи є конче потрібними для розвитку та самореалізації людини, і водночас вони є надійною охороною від посягань на її автономію. Дж. С. Мілль писав: «Жодне суспільство, де немає цих свобод загалом, не є вільним, хоч би якою була його форма правління; і не є повністю вільним жодне суспільство, де вони не існують в абсолютній і безумовній формі... Людству більше йде на користь, коли кожен дозволяє іншим жити так,

як здається добре їм самим, ніж коли кожного змушують жити так, як здається добре іншим» [4, 426].

Під кутом зору такого розуміння свободи мислитель відповідно розглядав і питання про обсяг і зміст функцій держави. У праці «Про підстави та межі *laisser-faire*, або принципу невтручання» Дж. С. Мілль аналізує дві форми державного втручання. Він зазначає, що державне втручання «може охоплювати й контроль вільної діяльності індивідів. Уряд може заборонити всім людям робити певні речі або робити їх без дозволу; може диктувати, що саме їм слід робити, або визначити, як слід виконувати те чи те, лишивши індивідові діяти чи утримуватись від дій. Таке втручання уряду — авторитарне» [5, 634]. На думку Дж. С. Мілля, авторитарна форма державного втручання має обмежену легітимність, бо «є великі сфери людського життя, де таке державне втручання слід беззастережно й категорично відкидати» [5, 635].

На противагу авторитарній формі організації державної влади демократичні уряди не стримують вільної діяльності громадян. Дж. С. Мілль підкреслює, якщо «уряд забезпечує засоби для виконання певної роботи, лишаючи індивідам свободу самим вибирати спосіб, якому, на їхню думку, слід віддати перевагу, то не буде жодного втручання у сферу свободи, жодних дратливих і принизливих обмежень» [5, 636], тоді не буде одного з головних заперечень державного втручання. За Дж. С. Міллем, «...навкруг кожного індивіда є певне коло, якого не має права переступати жоден уряд — представлений однією людиною, кількома чи багатьма; у житті кожного повнолітнього індивіда є така сфера, де має панувати тільки його індивідуальність без контролю з боку чи то іншого індивіда, чи то громадянськості вцілому» [5, 635].

На думку Дж. С. Мілля, збільшення функцій уряду, як авторитарного, так і демократичного, означає зростання його владних повноважень і водночас звуження політичної свободи громадян. Він зазначає, що «кожна додаткова функція, яку бере на себе уряд, — це нове завдання, накинута владному органу, вже й так переобтяженому обов'язками. Природним наслідком стає те, що більшість завдань виконується погано, а чимало взагалі не виконується, бо уряд неспроможний упоратися з ними без затримок...». І тоді найважливіші та найболючіші для суспільства проблеми урядами «...відкладаються або занедбуються, причому для такої недбалості завжди готове виправдання: адже високі урядовці завжди змушені думати про таку величезну кількість офіційних дрібниць, хоч як формально

вони опікуються ними, що вже не мають часу подумати про великі державні інтереси та заходи, спрямовані на вдосконалення суспільства» (5, 637). Наводячи приклад Англії, вчений зазначає, що «останнім часом чимало людей виявляють схильність думати, буцімто обмеження повноважень уряду необхідно тільки тоді, коли сам уряд кепсько конституційований; коли він не репрезентує народу, а є органом якогось класу чи коаліції класів, тож начебто урядові, сформованому на досить широкій народній основі, можна довірити будь-який обсяг владних повноважень, бо його влада буде не чим іншим, як владою самого народу над собою» [5, 636]. Не поділяючи таку точку зору, Дж. С. Мілль підкреслює, що «...носії влади, які є просто представниками народу, тобто якоїсь більшості, не менш готові (коли, на їхню думку, вони можуть розраховувати на народну підтримку), ніж будь-який орган олігархічної влади, чинити сваволю й зазіхати без потреби на свободу приватного життя» [5, 636].

Таким чином, за авторитарної чи демократичної форми організації державної влади потрібна нещадна критика будь-яких намагань із боку урядів збільшити своє втручання в життя громадян і брати на себе додаткові повноваження, без яких можна легко обійтися. «Потреба в ній, мабуть, ще більша за демократії, ніж за будь-якої іншої форми політичної організації, бо там, де суверен — громадська думка, індивід, що зазнає утисків з боку суверена, не має змоги, на відміну від більшості інших форм політичного устрою, знайти конкурентну силу, до якої можна звернутися по допомогу або, хай там як, заручитися її симпатіями», — підкреслює Дж. С. Мілль [5, 637].

З розвитком людської цивілізації громадяни перестали вважати своїх правителів та уряди незалежними, тим більше у випадках, коли вони не задовольняли їхні інтереси. Поступово формувалася думка, що «буде набагато краще, коли різноманітні посадові особи стануть їхніми орендарями або делегатами, яких, за бажанням, можна буде відкликати» [3, 12]. Дж. С. Мілль зазначає: «Поступово цей новий попит на виборних і тимчасових правителів став важливим об'єктом зусиль популярних партій всюди, де такі існували; і ці зусилля значною мірою перевершили попередні намагання обмежити владу правителів [3, 12]. Врешті-решт це привело до формування демократичних республік, на зразок Сполучених Штатів Америки.

У демократичних республіках представницькі органи влади стали об'єктом спостереження, контролю, критики з боку

громадян. Ці органи влади формуються волею більшості (абсолютної чи відносної), тобто волею найчисленнішої чи найактивнішої частини суспільства. За Дж. С. Міллем, це може бути дійсно воля більшості громадян, а може бути «воля осіб, які спромоглися добитися, щоб їх сприймали як більшість» [3, 13].

Воля більшості за певних умов може перетворитися в тиранію більшості. Дж. С. Мілль вважає, що тиранія більшості за своєю суттю є тиранією суспільства над окремими громадянами, «його тиранічні засоби не обмежуються тими діями, котрі воно (суспільство) може чинити руками своїх політичних функціонерів» [3, 14].

Мислитель називає тиранію більшості соціальною тиранією, яка виявляється тяжчою за політичне гноблення, оскільки ця тиранія глибше проникає в усі сфери суспільного життя, поневолює душу громадян. Дж. С. Мілль робить висновок, що потрібен захист від тиранії панівних у суспільстві думок і настроїв, часом хибних, від прагнення суспільства нав'язати їх тим громадянам, які з ними не згодні. Повинна існувати певна межа законного втручання в особисте життя не тільки держави, а й колективної думки. Вчений підкреслює, що «громадськість ще й як схильна накидати окремим індивідам як обов'язкові закони не тільки своє, зазвичай, вузьке розуміння власних інтересів, а й свої абстрактні судження і навіть свої вподобання... що ще ніколи не було нагальнішої потреби надати притаманній індивідові незалежності думки, слова та поведінки наймогутніший захист, щоб підтримувати ту оригінальність мислення та індивідуальність характеру, що становлять єдине джерело будь-якого реального прогресу й більшості рис, які роблять людство набагато вищим за будь-яке стадо тварин» [5, 637].

Дійсно, держава не повинна заважати вільній діяльності громадян та їхніх асоціацій, навпаки має розвивати в суспільстві дух самостійності та підприємництва. Водночас є низка винятків, коли держава може регулювати ті чи інші сфери життя людей. Це — захист психічно хворих і дітей, регулювання трудових відносин, зокрема, встановлення тривалості робочого дня, державна соціальна допомога вразливим верствам населення, організація наукових досліджень тощо. Дж. С. Мілль підкреслює, що свобода індивіда є первинною стосовно політичних інститутів, втому числі й держави. Він відкидає ранньоліберальний погляд на державу як на природне зло, від якого більшою чи меншою мірою потерпає суспільство,

бо держава завжди буває не краща і не гірша, ніж її громадяни.

Дж. С. Мілль виступає прихильником представницької демократії, при якій джерелом влади є народ, тобто кожний громадянин не лише має голос в управлінні державою, але, в разі потреби, може бути обраний до місцевих, регіональних чи вищих органів державної влади.

Дж. С. Мілль не завжди послідовний в аргументації своїх висновків, не розглянув проблеми особистої свободи в індустріальному суспільстві, її залежності від суспільних та юридичних прав і зобов'язань. Полишаючи осторонь ці недоліки не можна не відзначити значний внесок Дж. С. Мілля до ліберальної філософії. Зокрема, це, насамперед, його етика, яка з повагою ставилася до людини, її почуттів і гідності, по-друге, це визнання політичної та соціальної свободи індивідів самодостатніми цінностями, бо жити своїм власним життям, розвиваючи свої власні природжені риси і здібності, — це не засіб досягнення щастя, це є істотна частина щастя, по-третє, це індивідуальна свобода, тобто свобода думки, совісті, слова, вибору, вірувань, асоціацій кожного члена суспільства, по-четверте, ліберальна держава повинна гарантувати широкі права і свободи своїм громадянам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мізес, Людвіг фон. Лібералізм у класичній традиції // Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 3-18.

2. Себайн, Джордж Г., Торсон, Томас Л. Історія політичної думки / Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — 838 с.

3. Мілль, Джон Стюарт. Про свободу: Есе / Пер. з англ. — К.: Основи, 2001. — С. 7-24.

4. Мілль, Джон С. Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда // Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 424-440.

5. Мілль, Джон С. Про підстави та межі *laissez-faire*, або принципу невтручання // Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 634-652.